

ЛІБЕРАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ: НЕОБХІДНІСТЬ ПАРАДИГМАЛЬНОГО ОНОВЛЕННЯ

Автор статті наголошує, що людство в поглибленні та поширенні стандартів демократії забігло далеко вперед, відірвавшись від реального ґрунту суспільних відносин. Бажання сприймати бажане за можливе без урахування специфіки реального стану політичної культури суспільства, може мати в подальшому негативний вплив на процес демократизації. Особливо небезпечним це є для нових демократій, якими є посткомуністичні країни. Специфіка перетворень у посткомуністичних країнах полягає в тім, що перехід відбувається не тільки в соціально-політичних відносинах, але й в національно-політичних, оскільки 80% їх кількості становлять новоутворені держави. Ускладнення транзитивного процесу народжує нові суперечності та, відповідно, нові загрози демократичному розвитку. Вихід з ситуації, що склалася, бачиться в оновленні ліберально-демократичної парадигми шляхом включення до неї концепту обороноздатної демократії. Провідною тезою цього концепту є пріоритет права громадян на особисту та колективну безпеку.

Ключові слова: політична демократія, ліберальна демократія, політичні права та громадянські свободи, ліберально-демократична парадигма, концепт обороноздатної демократії.

У своїй статті 2010 року, спираючись на хвильову концепцію розвитку світового демократичного процесу Семюела Гантінгтона [11], я виказав припущення, що в 2003 році почалася третя зворотна хвиля демократизації сучасного світу [4]. Підставою для цього висновку було те, що в період 2003–2010 рр. за даними моніторингової програми Freedom House «Freedom in the World» кількість електоральних демократій в світі зменшилася на 6 країн, а їх питома вага на 4%. Проте після 2011 року кількість електоральних демократій збільшилася на 8 країн (на 3%) і на початок 2015-го досягла рекордного числа – 125 (64% від загального числа політичних режимів) [13].

Здавалося, я або помилився зі своїм висновком щодо початку третьої зворотної хвилі, або ця хвиля була veľmi короткою за часом (тривала усього 8 років). Але не все так просто. Freedom House, констатуючі збільшення кількості та питомої ваги електоральних демократій, одночасно наголошує, що за останні 10 років 105 країн світу погіршали свої рейтинги політичних прав і громадянських свобод і тільки 61 країна їх покращала. Особливу силу тенденція погіршення набула в країнах Близького Сходу, Північної Африки та Євразії (на пострадянському просторі).

Проте вона відчувається й в старих демократіях. Відповідно звіту «Freedom in the World 2016», сили, що ставлять під сумнів універсальність ліберальних цінностей, набувають новий імпульс у Європейському Союзі. Кризу довіри до демократичних інститутів переживають також Сполучені Штати [10]. «Прийняття демократії як домінуючої форми урядування та міжнародної системи, побудованої на демократичних ідеалах, знаходиться під найбільшою загрозою, ніж у будь-коли за останні 25 років», — наголошує віце-президент Freedom House Арч Паддінгтон [14]. Таким чином, маємо констатувати наявність суперечності демократичного розвитку, яка унаочнюється в тім, що тенденція збільшення числа демократій в світі поєднується з тенденцією погіршення їх ліберальної якості.

Дати відповідь на запитання чому виникла така суперечність і є **головним завданням** даної статті. У ній як робочу гіпотезу я висувую тезу про те, що парадигма ліберальної демократії в тому виді, в якому вона існує сьогодні, не відповідає реаліям сучасного світового розвитку. А отже назріла необхідність її оновлення. Оновлення ліберально-демократичної парадигми має особливе значення для транзитивних демократій (однією з яких є сьогодні Україна), що в процесі демократичних переходів стикаються з багатьма загрозами, усунення яких не уявляється можливим в межах сучасних стандартів демократичного врядування, додержання чого вимагають від них стаї ліберальні демократії (особливо європейські) та міжнародні демократичні структури.

Ліберально-демократична парадигма

Вихідним положенням ліберально-демократичної парадигми, яка посідає чільне місце в сучасних демократичних студіях, є те, що *демократія вимірюється рівнем реалізації громадянських свобод та політичних прав членів суспільства*. Відповідно до неї політична демократія, що встановлюється внаслідок запровадження електорального механізму успадкування урядової влади та включення до виборчої системи переважної більшості населення, у своєму розвитку проходить дві стадії зрілості: *електоральну* (нижчу) та *ліберальну* (вищу). На стадії електоральної демократії забезпечується такий рівень свободи, що є достатнім для проведення вільних, конкурентних та загальних політичних виборів. На стадії ліберальної демократії реалізація прав і свобод (особливо особистих і групових) забезпечується в повному обсязі та їм надається надійний захист з боку правової держави. Ларрі Даймонд визначив одинадцять фундаментальних стандартів ліберальної демократії:

✓ Контроль над державою, її ключовими рішеннями та розподілом ресурсів фактично та відповідно конституційних засад належить виборним посадовим особам (а не демократично безвідповідальним суб'єктам або зовнішнім силам); зокрема, збройні сили підпорядковуються владі обраних цивільних посадовців.

✓ Виконавча влада стримується, конституційно та фактично, автономною силою інших урядових інститутів (таких, як незалежна судова влада, парламент та інші механізми горизонтальної підзвітності).

✓ Невизначеними є не тільки результати виборів, зі значним опозиційним голосуванням та можливістю входження альтернативних партій до уряду, але жодній групі, що дотримується конституційних принципів, не може бути відмовлено в праві створення партії та участі у виборчих змаганнях (навіть якщо виборчі бар'єри та інші норми усувають дрібні партії від представництва в парламенті).

✓ Культурним, етнічним, конфесійним та іншим меншинам (рівно як і групам більшості, що історично знаходяться в несприятливому становищі) не заборонено (законами чи на практиці) висловлювати в політичному процесі власні інтереси або використовувати свою мову, або практикувати свою культуру.

✓ Окрім партій та виборів, громадяни мають багато постійних каналів для висловлювання та представництва своїх інтересів і цінностей, включаючи різноманітні незалежні асоціації та рухи, які вони можуть вільно створювати та до яких вправі приєднуватися.

✓ Існують альтернативні джерела інформації (включаючи незалежні ЗМІ) до яких громадяни мають (політично) безперешкодний доступ.

✓ Індивіди мають основні свободи: переконань, думки, обговорення, слова, публікацій, зібрань, демонстрацій та звернень.

✓ Громадяни є політично рівними перед законом (хоча вони є постійно нерівними щодо своїх політичних ресурсів).

✓ Особисті та групові свободи ефективно захищені незалежною, недискримінаційною судовою владою, чії рішення виконують та поважають інші центри влади.

✓ Верховенство права захищає громадян від свавільного арешту, вигнання, терору, тортур та неправомірного втручання в їх особисте життя з боку не тільки держави, але також організованих недержавних та антидержавних сил.

✓ Конституція як вищий основний закон обмежує та збалансовує владу, гарантує верховенство права та надійний захист прав особи і меншин [9].

У ліберально-демократичній парадигмі демократичний розвиток репрезентується як процес руху від електоральної демократії до ліберальної через розширення політичних прав і громадянських свобод та вдосконалення механізмів їх реалізації. Freedom House запропонувала емпіричні критерії виміру демократичності врядування. За методологією програми «Freedom in the World» кожна країна, відповідно до дотримання в ній політичних прав та громадянських свобод, отримує рейтинг від 1 до 7. Рейтинг 1 характеризує ідеальний стан справ з їх дотриманням, рейтинг 7 – найбільше відхилення від ідеалу. При визначенні рейтингів *політичних прав та громадянських свобод* виходять з того, що існує 40 політичних прав та 60 громадянських свобод, якими в умовах демократії повинні користуватися громадяни. Країни, у яких дотримують 36-40 політичних прав мають рейтинг 1; 30-35 – рейтинг 2; 24-29 – рейтинг 3; 18-23 – рейтинг 4; 12-17 – рейтинг 5; 6-11 – рейтинг 6; 0-5 – рейтинг 7. Країни, в яких дотримують 53-60 громадянських свобод мають рейтинг 1; 44-52 – рейтинг 2; 35-43 – рейтинг 3; 26-34 – рейтинг 4; 17-25 – рейтинг 5; 8-16 – рейтинг 6; 0-7 – рейтинг 7. Середнє число від рейтингів політичних прав та громадянських свобод утворює середній рейтинг. За допомогою середнього рейтингу визначається статус країни. Країни, які мають середній рейтинг у межах від 1,0 до 2,5, визначаються як вільні (*Free*); від 3,0 до 5,5 – частково вільні (*Partly Free*); від 5,5 до 7,0 – невольні (*Not Free*). Статус країни кореспондується з типом політичних режимів. Політичні режими вільних країн визначаються як *ліберальні демократії*, частково вільних – здебільше як *електоральні демократії*, невольних – *авторитарні* [12].

Причини сучасної кризи демократії

Одна з головних причин сучасної кризи демократії полягає в розширенні трактування громадянських свобод та політичних прав до тих меж, коли це стало загрожувати демократичному ладу та й взагалі нормальному соціальному порядку. Ліберальні свободи та права стали безмежно поширюватися й на антисоціальні елементи. Були значно ускладнені процедури, що пов'язані зі затриманням, ув'язненням та осудженням осіб, котрі вчинили злочини проти базових прав і свобод громадян. Внаслідок цього виникли великі проблеми з їх ізоляцією від суспільства. Місця ув'язнення злочинців перетворилися на своєрідні місця відпочинку, де вони одержали можливість займатися спортом, літературною діяльністю, одержувати освіту тощо. Осіб, що вчинили навіть тяжкі злочини, за «при-

мірну поведінку» стали дочасно звільняти з місць покарання. Із законодавства демократичних країн було вилучена така міра покарання, як смертна кара. Смертну кару було заборонено «за всіх обставин» [3]. Вищою мірою покарання, навіть для осіб, що позбавили життя десятки людей, стало довічне ув'язнення. Але й ця міра не завжди застосовується до осіб, що зчинили дуже тяжкі злочини¹.

Наслідком такої лібералізації стало усунення запобіжника, який значно стримував тяжкі злочини, в тому числі політичний тероризм та воєнні. Збільшилися спроби взяття заручників з метою звільнення з ув'язнення вбивць, терористів та воєнних злочинців. На осуджених було поширене право участі в політичних виборах, що посилило вплив антисоціальних елементів на формування урядової влади.

Важливим правом, що визнають ліберальні демократії, є право на притулок біженців. Хоча відповідно Женевської конвенції 1951 р. про статус біженців, біженцями вважаються «особи, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебувають за межами своєї країни та не можуть або не бажають користуватися захистом цієї країни внаслідок таких побоювань» [8], проте багато «біженців» таким критеріям не відповідають. Мова йде не тільки про тих осіб, які перебираються до ліберальних демократій задля покращання свого добробуту. Як біженці в ліберально-демократичні країни стало потрапляти багато людей, які є членами фундаменталістських та терористичних організацій, за що дійсно переслідувалися на їх батьківщині². На сьогодні число біженців досягло рекордної позначки³.

Було спрощене надання громадянства мігрантам, внаслідок чого велика кількість людей, що не мають відповідної політичної та й взагалі соціальної культури, стали громадянами демократичних країн. Переселившись до західних країн мігранти створили замкнені громади, що стали жити своїм власним

¹ Так, організатор і виконавець терористичних актів у Норвегії в липні 2011 року, внаслідок котрих загинуло 77 осіб та 240 отримали поранення, Андерс Брейвік за свій злочин одержав тільки 21 рік тюрми. Тобто трохи більше 3-х місяців за кожного вбитого. Причому умови його ув'язнення більше нагадують санаторій [див.: 5].

² Так організатор і лідер ісламської революції в Ірані, внаслідок якої в країні був встановлений жорсткий теократичний режим, Аятола Хомейні в період 1978–1979 рр. мав притулок у Франції.

³ За даними Агентства ООН зі справ біженців, у 2014 році число біженців у світі досягло майже 60 млн. людей [див.: 2].

життям та конфліктувати з корінним населенням. Серед членів цих громад значно вищим є рівень злочинності, поширені фундаменталістські та антизахідні настрої, чим користуються терористичні організації, вербуючи до своїх лав нових членів.

Зростання антиліберальних настроїв серед населення ліберальних демократій та поширення в них впливу радикальних організацій і партій і стали зворотною реакцією на реальні загрози, що виникли внаслідок перевищення розумних меж лібералізації.

Другою важливою причиною кризи демократії став тиск західних демократій на нові демократії з метою швидко поширити свої стандарти на нові демократії, не дивлячись на те, що в тих є слабкими структурні основи демократичних режимів: громадянське суспільство, демократично орієнтовані партії, групи політичного тиску, демократичний сегмент політичної культури.

Нові демократії стали намовляти проти заборони політичних партій, навіть тих, що мають яскраво виражені антидемократичні інтенції. Унаслідок цього значно посилася нестабільність їх політичних систем. Особливо це стосується посткомуністичних та новоутворених держав, які становлять більшість серед нових демократій.

У посткомуністичних країнах західні демократії не дуже схвально сприйняли заходи з люстрації колишніх комуністичних урядовців та працівників держбезпеки, які були проведені в Польщі, Чехії, Болгарії та деяких інших країнах. Проте про доцільність таких заходів яскраво свідчить приклад Росії, де до влади електоральним шляхом прийшов вихованець КДБ Володимир Путін, після чого з демократією в країні було покінчено¹ і вона перетворилася на «першу і єдину в світі державу спецслужб» [1, с. 48].

У новоутворених державах західні демократії стали вимагати надання громадянства усім мешканцям країн без урахування їх лояльності до національної державності. Як наслідок в політичну систему проникло багато антисистемних елементів, які породили тенденції сепаратизму та іредентизму.

Шляхи парадигмального оновлення

Ситуація з демократією, що сьогодні склалася в світі, вимагає суттєвого оновлення ліберально-демократичної парадигми. У підґрунті нової парадигми має лежати *право на особисту та колективну безпеку громадян*. Впровадження такого права

¹ У 2005 році Freedom House виключив Росію зі свого списку електоральних демократій.

до законодавчих актів означає лише те, що особи, котрі несуть реальну чи потенційну загрозу суспільству, життю та здоров'ю законслухняних громадян мають *обмежуватися* стосовно поширення на них політичних прав і громадянських свобод.

Саме по собі обмеження політичних прав та громадянських свобод не свідчить про затримання демократичного процесу або про рух у зворотному напрямі. Йозеф Шумпетер слушно зауважив, що «зв'язок між демократією та свободою не є абсолютно жорстким і його можна змінювати» та «жодне суспільство не погоджується на повну свободу, навіть совісті та слова» [7, с. 337]. Розуміючи, що безмежне розширення свободи може призвести до тяжких наслідків Філіпп Шміттер наголосив: «Демократії не є анархіями» [6, с. 137]. Свобода також не повинна давати можливості для здобуття влади демократичним шляхом антидемократичними силами, як то сталося у Німеччині у 1933-му та у Росії в 2000-му.

Проте обмеження політичних прав і громадянських свобод тільки тоді не суперечитиме демократичним принципам розвитку суспільства, якщо:

1) вони є вимушеними, впровадженими внаслідок загроз, що виникли для суспільства в цілому та для демократичного порядку зокрема;

2) їх рівень є адекватним цим загрозам;

3) вони не скасовують політичний плюралізм і конкурентну систему успадкування урядової влади, а тільки обмежують їх стосовно антисоціальних деструктивних елементів;

4) вони впроваджуються легітимним демократичним шляхом через рішення парламенту або референдум;

5) вони мають карантинний характер і розраховані на час, потрібний для ліквідації загроз, що зумовили їх впровадження.

Реалізація права громадян на особисту та колективну безпеку від антисоціальних елементів має стати важливим критерієм оцінювання демократії. Відповідно усі демократії доцільно буде поділити на безпечні (*Safe Democracy*), частково безпечні (*Partly Safe Democracy*) та небезпечні (*Unsafe Democracy*). Безпечними треба вважати ті демократії, які в змозі надійно захистити своїх громадян та суспільство в цілому від загроз, що виходять від антисоціальних елементів. Частково безпечними – демократії, в яких ще мають проблеми з реалізацією права громадян на особистий та колективний захист. Небезпечними – демократії, які погано захищають своїх громадян від антисоціальних елементів, надаючи їм велике поле для своєї деструктивної діяльності.

Таким чином, головною тезою моїх пропозицій стосовно оновлення ліберально-демократичної парадигми є те, що *демократія має бути обороноздатною*. Концепт обороноздатної демократії як провідного напрямку оновлення демократичної парадигми не означає відмову від сталих принципів ліберальної демократії. Ліберально-демократичний устрій має залишитися як бажана мета політичного розвитку всіх сучасних країн. Проте втілення у життя принципів ліберальної демократії в кожній конкретній країні має узгоджуватися з історичними умовами, політичною ситуацією, а також (і це головне) тими загрозами, що походять від антидемократичних сил та антисоціальних елементів.

Що стосується сучасних стандартів ліберальної демократії, то, як на мою думку, людство забігло значно вперед в процесі їх поглиблення та поширення. Щоб зберегти неминущі цінності ліберальної демократії треба сьогодні зробити крок назад і стати на реальний ґрунт сучасних суспільних відносин з урахуванням їх особливостей у кожній конкретній країні.

Список використаних джерел:

1. Лосєв І. Росія після відлиги: спогади про майбутнє / І. В. Лосєв // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». — Т. 62. — К., 2007. — С. 46-50. — (Серія: «Теорія та історія культури»).
2. ООН зафіксувала рекордне число беженців в мирі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://lenta.ru/news/2015/06/19/unhcr/>
3. Протокол N 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин (від 03.05.2002 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_180
4. Романюк О. Третя «зворотна хвиля» демократизації сучасного світу вже почалася? / О. І. Романюк // Вісник НЮА України ім. Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. — 2010. — № 6. — С. 157-167.
5. Тюремна камера норвезького вбивці Брейвіка усередині [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rferl.org/media/video/24687179.html>
6. Шміттер Ф. Небезпеки і дилеми демократії / Ф. К. Шміттер // Глобальне відродження демократії / за ред. Л. Даймонда, М. Ф. Платнера ; пер. з англ. — Львів : Ахілл, 2004. — С. 126-144.
7. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер ; пер. з англ. — К. : Основи, 1995. — 528 с.
8. Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unhcr.org/protect/PROTECTION/3b66c2aa10.pdf>

9. Diamond, L. *Developing Democracy Toward Consolidation* / L. Diamond. – Baltimore : The John Hopkins University Press, 1999. – 362 pp.
10. *Freedom in the World 2016 : Anxious Dictators, Wavering Democracies* : Global Freedom under Pressure. Highlights from Freedom House's annual report on political rights and civil liberties [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FITW_Report_2016.pdf
11. Huntington, S. P. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* / S. P. Huntington. – Norman, L. : University of Oklahoma Press, 1993. – 386 pp.
12. *Methodology : Freedom in the World* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2016/methodology>
13. *Number and percentages of electoral democracies, FIW 1989-2016 (PDF)* / Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Electoral%20Democracy%20Numbers%2C%20FIW%201989-2016.pdf>
14. Puddington A. *Discarding Democracy : A Return to the Iron Fist* / A. Puddington // *Freedom in the World 2015 : Highlights from Freedom House's annual report on political rights and civil liberties* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://freedomhouse.org/sites/default/files/01152015_FIW_2015_final.pdf

The author emphasizes that mankind ran far ahead in deepening and spreading democratic standards and breaking away from the real ground of social relations. The desire to take wishful not possible without a specific real state of the political culture in society, may have further negative impact on the process of democratization. This is particularly dangerous for the new democracies, which are postcommunist countries. The specific of transformation in postcommunist countries is the fact that the transition is not only a social political, but also in national political relations, since 80% of their number is newly formed state. The increasing complexity of the transition process gives rise to new contradictions and, therefore, new threats to democracy. Out of the situation, is seen in updating the liberal-democratic paradigm by including it tenable concept of democracy. The leading thesis of this concept is the priority of the right to individual and collective security.

Key words: political democracy, liberal democracy, political rights and civil liberties, liberal-democratic paradigm, tenable concept of democracy.

Отримано: 31.05.2016